

Ifj. Fekete Károly

Debreceni Református Hittudományi Egyetem

A 100 éves Református Szemle liturgikai, himnológiai és homiletikai írásainak főbb vonásai

A Református Szemle 100 évfolyamának gyakorlati teológiai írásainak mennyisége és a felhalmozott igehirdetési anyag a legnagyobb a többi teológiai diszciplínában született tanulmányok mellett. Ezért minden igyekezet ellenére csak a fővonalak meghúzására és a sok értékes gondolat közül csupán néhánynak a felvillantására vállalkozhat ez a méltatás.

I. Liturgia

A Református Szemle liturgikával kapcsolatos írásai felölelik az alapvető és általános kérdéseket. Minden nemzedék újra és újra leporolja és aktualizálja az istentisztelettel, annak elemeivel, típusaival kapcsolatos álláspontját. Ezen az önmagában is jelentős számú tanulmánykötegen túl két vonulatra kívánok most rámutatni. Az írások egyik vonulata a liturgia-reformok szerint halad, a másik része a meghatározó teológiai szaktekintélyek köré csoportosítható.

A liturgia-reformokkal kapcsolatos írások száma három időszakban szaporodott fel.

1901–1931 között a liturgiai egységért végzett előmunkálatok,¹ majd *A mi istentiszteletünk* című új erdélyi ágenda elveinek bemutatását és bevezetésének körülményeit megörökítő írások vonják magukra a figyelmet. Makkai Sándor, Gönczy Lajos,² valamint Imre Lajos³ több írással jelentkezett, amelyekre reflexiók érkeztek és az új ágenda bevezetése körüli vita bontakozott ki.⁴ Az egyházkormányzat által képviselt, Kálvin liturgiai elvéig visszanyúló új rendtartással szemben megjelentek a vita során a Vadas-Nagy ágenda mellett kitartó konzervatívok és a Kálvin-adta alapoktól merészebben újítoók hangjai. A jelentős teológiai, szemléletbeli és gyakorlati változásokat hozó új rendtartás fogadtatása erősen felemás volt.⁵

1942–1950 között ismét felvetődött a liturgiareform kérdése. Indításként Gönczy Lajos 1942-ben két írást is publikált (*Az egyház egysége és az istentiszteleti rendtartás*,⁶ *A li-*

¹ Nagy Károly: Az új Agendás-könyv ügyében. In: *Református Szemle (RSZ)* 1908, 163–165. (A további utalásoknál, amennyiben azok a Református Szemleiben megjelent írásokra vonatkoznak, csupán az év- és oldalszámokat jelöljük.)

² Gönczy Lajos: *Az új ágendás könyv elé*. 1927, 193–194.; Gönczy Lajos: *Liturgiánk reformja*. 1927, 355–359.; 372–375.; 401–406.

³ Imre Lajos: *Liturgia és ágendáskönyv*. 1927, 257–259.; Imre Lajos: *Az új ágendáskönyv előkészületei*. 1928, 17–20.

⁴ Pl.: Boér Károly: *Megjegyzések új „Ágendáskönyv”-ünkre*. 1929, 328–330.

⁵ Vö. Imre Lajos: „*A liturgiareform bukása*”. *Az Út* 1933, 28.

⁶ 1942, 196–198.

turgia egységesítésének a kérdése”), zárásként pedig Nagy József jelentkezett 1948–1949-ben egy cikksorozattal „*Az új ágendáskönyv felé*”⁸ címmel. Közben több hozzászólással találkozunk személyek és egyházmegegyék véleményeinek közreadásával, amelyekben a tervezett agenda- és énekeskönyvreform kérdése együttesen vetődött fel. (E folyamat párhuzamosan jelent meg az anyaországi 1948–1951 között zajló liturgiareformmal, amelyet Ravasz László és Makkai Sándor irányítottak, de végül a Zsinat elnöksége szabotálta a változtatásokat.) A hozzászólások közül különösen előremutató és igényes a görgényi ref. egyházmegegye lelkészertekezetének javaslata, amelyet Zoltáni Pál elnök terjesztett elő az énekeskönyv reformjáról: a szerkesztés mintája legyen az 1939-es Árokháty Béla által szerkesztett jugoszláviai református énekeskönyv, kezdődjön az új énekeskönyv a 150 genfi zsoltárral, bővüljön a magyar reformátori kor énekanyagával és kerüljenek bele bibliaórára alkalmas „lelki énekek”.⁹ Az eredmény ismert: az óhajtott új szerkezetű énekeskönyv nem született meg, 1950-ben pedig Vásárhelyi János püspök *Református ágendáskönyv* címmel – kisebb változtatásokkal és több hibával – megjelentette „*A mi istentiszteletünk*” című Makkai-féle rendtartást.

1995–1998 között készült a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának liturgiája. Ezt a rendtartást Boross Géza budapesti teológiai professzor írása (1995, 100–105) és a Liturgiai Bizottság ajánlása vezeti fel. Kritikai értékelése manapság is zajlik: 2005-ben Bustya Dezső értékelte a MRETZS-a két kiadványát (az énekeskönyvet is), helyzetelemzést adott és megállapította a további teendőket.¹⁰ 2006-ban pedig az erre reagáló Fekete Csaba teszi fel vitacikkében a kérdést: *Egységes vagy egyforma?*¹¹

A meghatározó személyiségek

Gönczy Lajos 1923 januárjától helyettes, majd rendes tanár a kolozsvári Teológiai Fakultás gyakorlati teológiai tanszékén. 1948-ban ment nyugdíjba. Gönczy Lajos liturgikai munkássága *A mi istentiszteletünk* című agenda szerkesztésével indult. A szerkesztőbizottság gyakorlati munkája mellett részt vett a lelképásztorok és gyülekezetek szellemi-lelki felkészítésében is.¹² Így került sor 1927-ben a Brassói Református Nagyhegyen Gönczy Lajos három előadására *A református egyház kultusza* címmel,¹³ amely az erdélyi liturgiareform teológiai alapvetésének is tekinthető. Egyértelműen kidomborította a kálvini alapelveket, amelyeknek kiindulópontja az a kérdés, hogy mit akar velem az élő Isten? Az egyház csak eszköz az Isten dicsőségének szolgálatára. A kezdeményezés Isten kezében van. „Az egész keresztyén élet tehát a kijelentés és a hit körül helyezkedik el, melyek közül az elsődleges a kijelentés. *Dominus per evangelium nos vocat: nos vocanti per fidem respondemus* – Isten az evangélium által hív minket és mi a hit által felelünk – mondja Kálvin. ...A kultusz ...az Isten és az ember találkozásának, életközösség-

⁷ 1942, 225–228.

⁸ 1948, 72–75.; 416–421.; 1949, 138–142.

⁹ Hozzászólások az agenda- és énekeskönyvreform kérdéséhez. 1948, 548–549.

¹⁰ Bustya Dezső: *Liturgia és himnológia*. 2005, 402–408.

¹¹ 2006, 401–409.

¹² A liturgiareformmal kapcsolatos írásai: *Liturgiánk reformja*. 1927, 355kk, 372 ssk, 401.; *A mi istentiszteletünk*. In: *Az Út*, 1929; *Ágendás könyvünk kritikája* írásban és gyakorlatban. In: *Az Út* 1929, 291–310. A RSZ-ben: *Az új Ágendáskönyv elé*. 1927, 193.; *Az egyház egysége és az istentiszteleti rendtartás*. 1942. 196.kk.; *A liturgus felelőssége az Ige és a gyülekezet iránt*. 1960, 15 ssk.; *Istentiszteletünk megújulása*. 1972, 375 ssk.

¹³ Megjelent a *Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből* című sorozat 1. füzeteként. Kolozsvár 1927.

re jutásának eszköze, alkalma, nem az ember igyekvésén, elhatározásán, hanem az Isten kegyelmén nyugszik...”¹⁴ Gönczy ezzel a megállapítással kilépett az istentisztelet racionalista-liberális, antropocentrikus felfogásának köréből.

Ravas magyarországi Ágendájának elméleti részéhez hasonlóan, megkülönbözteti az istentisztelet isteni és emberi oldalát. Az istentisztelet isteni oldalához sorolja az igeolvasást, bűnbocsánathirdetést, igehirdetést és az áldást,¹⁵ az emberi oldalt képviselő elemeknél pedig az imát, a bűnbánatot, az éneket és a hitvallást tartotta számon.¹⁶ „A mi istentiszteletünknek tehát egyik oldala a kijelentés, illetőleg annak hordozója az ige, a másik a hit, azaz annak megnyilvánulása, az imádság.”¹⁷ A két oldal egyensúlyát „a kultusz hordozója, a Szentlélek” biztosítja.¹⁸ Kár, hogy tekintélyes méretű Liturgikája eddig még kiadatlan maradt.¹⁹ A Református Szemlében 13 liturgiával kapcsolatos tanulmányt hagyott hátra.

Makkai Sándor, ha professzori munkája során nem is oktatta a liturgikát mint tárgyat, azért mint aktív egyházi vezető, széles körben tudta terjeszteni liturgikai elveit.²⁰ Mint erdélyi püspök vette át a liturgiareform korábban elejtett fonalát, s programbeszédében sürgős teendőként jelölte meg annak megvalósítását.²¹ Új bizottságot alakított (tagjai: Vásárhelyi János főjegyző, Imre Lajos és Gönczy Lajos teológiai tanárok), s munkájuk nyomán 1929-ben megjelent *A mi istentiszteletünk. Az erdélyi református egyház istentisztelete* című könyv. A bevezetés kapcsán elkövetett egyházi, taktikai és gyakorlati bakikat számos írás megörökítette.

Kozma Tibor *A református istentisztelet elvi alapvonala*²² címmel 1966/67-ben írta meg közel 500 oldalas doktori disszertációját masszív dogmatikai alapozással, a dialektika teológia felismeréseit maradéktalanul szem előtt tartva.²³ A Református Szemlében kö-

¹⁴ Gönczy Lajos: *A református egyház kultusza*. Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből. 1.. Kolozsvár 1927, 5–6.

¹⁵ Uo. 7.

¹⁶ Uo. 11.

¹⁷ Uo. 12.

¹⁸ Uo. 16.

¹⁹ Ld. Molnár János Gönczy Lajosról szóló tanulmányának erre vonatkozó megjegyzését: „Élete főműve, a Liturgika, amelyet a Parokiális Könyvtárbizottság kérésére írt meg, s amelyet évfolyamonként elő is adott a teológián, nem jelenhetett meg. 1947-re készült el, s az idők, a háború utáni új konstelláció, az egyre erősödő kommunizmus lehetetlenné tette kiadását.” In: *Akik jó bizonyosságot nyertek*. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948. Kolozsvár 1996, 319–320.

²⁰ Makkai ilyen irányú jelentőségéről részletes tanulmány szól: Ifj. Fekete Károly: Makkai Sándor részvétele a magyar református liturgia megújításában. In: *Magyar Egyházszene III.* (1995, 1996) 147–154.

²¹ „A kálvinizmus szelleme által parancsolóan előírt egységes liturgia és ennek megfelelő ágendás könyv ügye már a Főt. Közgyűlés rendeletéből munkában vannak, arra fogok törekedni, hogy ez a nagyfontosságú ügy közmegegyezésre és megalázkodásra minél gyorsabban elintéztessék.” *Makkai Sándor püspöki programbeszéde és beküszöntő prédikációja* 1926. június 19–20. Kolozsvár 1927.

²² Kozma Tibor magiszteri dolgozata már 1961-ben megszületett, amit ő maga is liturgikája újszövetségi bibliai teológiai alapvetésének tartott. Kéziratban maradt, hatalmas terjedelmű doktori disszertációja ezért nem tartalmazza a bibliai alapvetést. „A dolgozat az istentisztelet elvi alapvonalaí akarja református talajon tisztázni, még akkor is, amikor az istentisztelet formájával, menetével foglalkozik. De éppen ezért egyrészt nem mozoghat pusztán liturgikai síkon, hanem dogmatikai alapokra is vissza kell nyúlnia. Hiszen manapság a teológiai tudomány művelői egyre világosabban látják, hogy senki sem lehet úgy ’gyakorlati theologus’, hogy ne legyen azonnal szisztematikus, végső fokon pedig bibliká-theologus is és fordítva. A teologia minden egyes területe továbbtal a másika és nem lehet egyetlen kérdéshez se hozzányúlni úgy, hogy ne fúrjunk le a gyökér-kérdésekig.” (4. oldal)

²³ A dolgozat felosztása is tükrözi ezt: Első rész: Dogmatikai alapvonalak – Az istentisztelet mint isteni cselekvés. I. fejezet – Az egyetlen érvényes istentisztelet Jézus Krisztusban; II. fejezet – Az egyház

zölt elvi jelentőségű, mintegy tucatnyi írásában adta közre gondolatait, főként a kazuális szolgálatok istentiszteletben elfoglalt helyéről írt.²⁴

Egyéb észrevételek

A liturgiátörténeti közlemények között forrásértékű a *Pfalzai Egyház Rendtartásának* (1563) közlése²⁵ magyarul és bemutatása, ami Tőkés István érdeme. A Református Szemle Tonk Sándor emlékszámában (2003/6, 592–617) magam írtam meg *A református liturgiák 19–20. századi történetét*.

A Református Szemlében folyamatosan jelen van az imádságról szóló tanulmányok sora. Bak Áron (1991, 208–218), Geréb Pál (1971, 249–258), Gönczy Lajos (1991, 44–53), Imre Lajos (1974, 94–103), László Dezső (1965, 173–178), D. Stange (1917, 184–186), Szekeres István (1993, 66–69) és Tőkés István (1980, 409–412; 1980, 414; 1982, 409–411) az imádság elvi kérdéseit vette elő. A lapszámokban nem csupán helykitöltők, hanem spirituális minták is a régi és modern, magyar és külföldi imádkozók imádságainak közlése. Emblematikus ezek között a Karl Barth 1962-ben közreadott imádsággyűjteményéből fordított darabok közlése és *A Miatyánk a reformációi katekizmusok nyomán* folytatásokban megjelentetett Barth-tanulmány az 1976–1977. évfolyamokban. Mindkét sorozatból kiderül: az imádság olyan ajándék, amellyel egyénileg és gyülekezetben egyaránt igényes közvetlenséggel és emelkedettséggel érdemes tudatosan Istenhez fordulni.

A liturgikai tanulmányok érdekes rétege az a néhány írás, amely más egyházak liturgiáját mutatja be. Ilyenek pl.: Vasile Coman: *A liturgia szerepe az ortodox hívők életében* (1976, 374–378); Csekme Ádám: *A hugenotta liturgia* (1927, 421–423); Martin Filitz: *Néhány előzetes megjegyzés az evangélikus templomi egyházi zene megértéséhez és jelentőségéhez* (1991, 385–391); Rabbi Claude Gensburger: *Péntek esti istentisztelet a zsinagógában* (1998, 57–60); László Dezső: *Az Egyesült Skót Szabad Egyház istentiszteletei* (1927, 361–362; 376–380); Pálffy Károly: *Reformációi ünnepi agenda a Franciaországi Református Egyházban* (1980, 120–122); Vásárhelyi János: *Házasságkötés az angol presbiteriánus egyházban* (1929, 387–391).

Új vonásként jelentkezett a 2006. évfolyamban a művészeti-esztétikai írások megjelenése, amelyeknek bizonyára lesz folytatása. Hiánypótlóak Bak Áron: *A művészet szol-*

részvétele Jézus Krisztus istentiszteletében; Második rész: Liturgikai alapvonalak – Az istentisztelet mint emberi cselekvés. III. fejezet – Isten tiszteletének lehetetlensége a bűn alatt; IV. fejezet – Isten áttöri a lehetetlenség vonalát; V. fejezet – Az istentisztelet mint értelmi tevékenység; VI. fejezet – Az istentisztelet tényezői; VII. fejezet – Az istentisztelet formája; VIII. fejezet – Az istentisztelet: csoda kegyelemből; IX. fejezet – Kitekintés vertikális és horizontális irányban.

²⁴ *A keresztség helye az istentiszteleti életben*. 1959, 173–177. és 1981, 419–422.; *A keresztség mint istentisztelet*. 1960, 161–165.; *Az úrvacsora mint istentisztelet*. 1960, 201–210.; *A temetési istentisztelet gyülekezeti jellege*. 1960, 274–278.

²⁵ 1969, 391–439. A Heidelbergi Káté 400 éves jubileuma alkalmából született Tőkés István tanulmányban ő maga rója fel: „Nagy mulasztás, hogy mind a mai napig nem jelent meg a maga természetes helyén, vagyis a Rendtartás egységében. Ha igazi jubileumi emlékoszlopot akarunk állítani, nem szabad kímélni a fáradságot ennek a hiánynak a pótlása érdekében, függetlenül attól, hogy mikor kerül reá sor. Az alapvető feladat kétségtelenül az, hogy ugyanabban a formában lásson napvilágot anyanyelvünkön a Káté, ahogyan megjelent 1563-ban. Tehát le kell fordítani elejétől végig a Rendtartást, belefoglalva a Kátét is. ...Igy fogunk rádöbenni, hogy a Heidelbergi Kátét felölölő Rendtartás olyan egész, amelynek igazi értéke a maga természetes egységében fog megbizonyulni.” Tőkés István: *A 400 éves Heidelbergi Káté*. 1963, 102.

gálata (2006, 222–234) és Máthé-Farkas Zoltán: *Szépség és művészet teológiai értelmezései és értékelései* (2006, 276–298) című tanulmányai.

II. Himnológia – egyházzene – orgonológia

Imre Lajos is foglalkozott néhány írásában az istentiszteleti rend kérdésével, de most himnológiai írásai miatt kell kiemelnem tevékenységét. *Egyházi énekeskönyvünk* című énekkommentárja szándékában, méreteiben és adatgazdagságában hasonló jelentőségű, mint Csomasz Tóth Kálmán *Dicsérjétek az Urat!* című, az anyaországi énekeskönyvhöz készült kötete. Imre Lajos 1974–1981 között énekről-énekekre vette sorra az ismertetést és a teológiai elemzést. Törekvése az volt, hogy az énekek és az énekeskönyv is álljon az Ige szolgálatába.

Az 1968–1995 közötti időszakban Benkő András tanulmányai érdemelnek figyelmet. Kutatásai kiterjedtek a kéziratok és nyomtatott énekeskönyvek történetére és dalmvilágára. Bemutatta az 1744-es kolozsvári énekeskönyv korabeli vitáját (1991, 219–238), valamint a karácsonyi kántálás szokását (1992, 57–70).

Az egyházzenetörténet területéről Szabó T. Attila (1938, 7–9) és Benkő András Öreg Graduálról írt tanulmányai (1986, 447–466; 1989, 159–166), valamint Vita Zsigmond 18. századi kántorképzéssel foglalkozó írása (1988, 35–37) emelkedik ki.

Az orgonatorténen terén Kozma Mátyás és Makkay Edit írása volt az első komoly híradás (1988, 281–294) Marosvásárhely műemlék orgonáinak bemutatásával. Dávid István tudományos értékű kutatási eredményei hathatós kiáltást jelentettek Erdély műemlékorgonáiért (1983–1985 között hét részben).²⁶ Őt követte írásával: Hermann Binder (1997, 239–240) és Fülöp Gábor András (1995, 206–208).

Az ezredforduló után a himnológiai és az egyházzenei írások megeléknülése tapasztalható, hiszen Bustya Dezső, Fekete Csaba, Kurta József, Ősz Sándor Előd, Péterné Sógor Éva, Kovács András és Kovács László Attila írt a közelmúltban a liturgikus zenei örökség védelméről.

Előterjesztésemnek ezt a részét egy megszívlelendő eligazítást adó írás részletével zárom, amely az *Istentisztelet keretében templomi koncert* elnevezésű alkalom teológiai kritikájával rangot is kíván adni a méltó liturgikus zenének és az istentisztelet minden más, fontos elemének: „Isten szent beszédéből és az imádságból még csak véletlenül se csináljunk keretet, díszletet, kísérő jelenséget, hogy benne tündököljék a csodálatos művészet, mégha egy Bachnak a zenei művészete is. Az Úr senkinek és semminek nem adja át a maga dicsőségét. Ne legyen olyan gyülekezeti összejövetel a templomban, amelynek középpontjából részben vagy egészben kisikkad Istennek a szent beszéde. Az első hangszer legyen – ne csak elméletben! – kivétel nélkül mindig az Úr trombitája, amelyet csak kísérhet akár az orgona, akár a hegedű, akár az énekkar. [...] A templomból semmit sem kell kiűzni, ami Isten dicséretét (=nem az emberek dicséretét, nem a művészetek dicséretét!) szolgálja. Csupán az a fontos, hogy az Igéhez való laza kapcsolat vagy éppen az Ige fölötti uralom még legkegyesebb és legjóhiszeműbb alakjában is megszűnjék. Nem az egyházi zenét kell lenyomni, hanem Isten Igéjét kell – emberileg szólva – a maga helyére tenni mind a formák, mind a tartalom szempontjából.”²⁷

²⁶ 1983, 274–279.; 395–402.; 485–488.; 1984, 58–62.; 125–128.; 236–238.; 1985, 90.

²⁷ Tőkés István: *Istentisztelet keretében templomi koncert*. 1955, 92–93.

III. Homiletika

A homiletikai írások kitüntetetten nagy számmal szerepelnek a Református Szemle hasábjain, különösen *Az Út* című gyakorlati teológiai szaklap megszűnése után.²⁸ A száz évfolyam homiletikai és igehirdetés jellegű írásainak bemutatása lehetetlen vállalkozás egy behatárolt terjedelmű tanulmányban, azonban néhány megállapítás egészen szembeötlő és mindenképpen jellemzi a Szemle homiletikai irányultságát és jelentőségét.

1. Valóságos homiletikai kincseshánya tárul elénk.

A 100 évfolyam homiletikai írásaiból könnyedén össze lehetne állítani egy klasszikus homiletikát és egy műfajilag változatos, a bibliai iratcsoportokat gazdagon reprezentáló prédikációs adatbázist. Ízelítőül egy teljességre semmiképpen sem törekvő, de reprezentatív válogatásnak szánt összeállítást mutatok be a fenti állítás bizonyságaként:

Történeti homiletika

Az igehirdetés- és homiletika-történet összeállítható a jegyzett igehirdetői életműveket és jelentős gyakorlati teológiai tevékenységet bemutató írásokból, pl.: *Kálvin igehirdetésének lelki gondozói jellege* (Borbáth Dániel 1984, 104–108), *Kálvin gyakorlati teológiája* (Imre Lajos 1959, 265–269), egyéb Kálvin-tanulmányok mellett *Kálvin igehirdetése* címmel jelent meg a 13. Szemle Füzet (Kolozsvár, 1994) Péter Miklós tollából. *Bullinger igehirdetői arca a II. Helvét Hitvallás kommentárban* (Gyenge Sámuel 1976, 61–64), *Bullinger mint gyakorlati teológus* (Tőkés István 1975, 356–371). Amit *Schleiermacher*tól és *Niebergall*tól tanulhatunk, azt Kozma Tibor szedte össze (1942, 337–338; 397–404; 415–418; 431–433). *Sundar Singh* igehirdetési módszere 1924-ben kapott egy sorozatot (1924, 42–44; 50–51; 59–61), de találkozunk *Bonhoeffer igehirdetése* (Sógor Gyula 1965, 232–237) bemutatásával is. *Karl Barth* munkássága egy külön centenáriumi emlékszámot kapott. *E. Thurneysen*, a homilétát és prédikátort Molnár Dezső (1988, 609–617) és Székely Károly (1988, 597–608) írásából ismerhetjük meg. *Walter Lüthi*ről az erdélyi Nagy István írt 1961-ben (115–119).²⁹ *Eberhard Busch és a prédikáció* kapcsolata Tőkés István írásából ismerhető meg (1979, 312–314). A magyar református egyház igehirdetését Boross Géza mutatta be (1997, 171–172).

A magyar igehirdetéstörténet kiemelkedő alakjai közül többeket önállóan is méltattak különböző szerzők, pl.: *Emlékezés Tofeus Mihály püspökére* (Bustya Dezső 1984, 422–429); *Szathmárnémeti Mihály* (Kolumbán Vilmos József 2003, 718–743); *Medgyesi Pál homiletikája és Geleji Katona Istvánnal folytatott homiletikai vitája* (Borbáth Dániel 1961, 282–293); *Nádudvari Péter* (Tőkés Tibor 1947, 118–123); *Molnár Albert egyházépítő programja* (László Dezső 1950, 29–45; 94–103); *Kiss Ferenc professzori életműve* (Ifj. Fekete Károly 2006, 673–684); *Kecske-méthy István igehirdetése* (Geréb Pál 1988, 575–578); *Imre Lajos mint gyakorlati teológus* (Borbáth Dániel 1975, 36–42); *Makkai Sándor munkássága* (Ifj. Fekete Károly 1995, 19–25; 94–99; 1997, 32–43); *Vásárhelyi János igehirdetéseiről* (Borbáth Dániel 1956, 196–210; 211–215 és Nagy László 1988, 456–489); *Tavaszy Sándor, az igehirdető* (Pásztori-Kupán István Gerő 1988, 515–520); *Ravasz László, a gyakorlati*

²⁸ Ezt a tényt az 50. évfordulón Juhász István (1958, 199–210.) és Gönczy Lajos (*Az Ige hirdetésének szolgálata*. 1958, 224–227.), a 70 éves évfordulón pedig Tőkés István (1978, 288–293.) és Nagy László is (1978, 297; 299–300) kiemelik. Ld. Még Somogyi Botond elemzéseit 2005, 474–480.; 556–563.

²⁹ Megkülönböztetendő attól a dr. Nagy István nagykőrösi főigazgatótól és budapesti teológiai tanártól, akinek *Walter Lüthi prédikációinak szemléletessége* címmel a Lux Kiadó (Bp. 2003) megjelentette doktori disszertációját.

teológus (Boross Géza 1997, 142–145); *Kozma Tibor* (Tőkés István 1981, 232–234); *Gönczy Lajos* (Tőkés István 1979, 340–343 és Péntek Árpád 1986, 321–322); *László Dezső* (Nagy László 1984, 227–235 és Tőkés István 1974, 347–367); *Kozma Zsolt* (Ifj. Fekete Károly 2004, 635–641; 2006, 829–830).

Külön alfejezetet tenne ki az igehirdetés-kötetek recenzióinak alapján megírható körkép.

Elvi homiletika

– A prédikációról: Borbáth Dániel 1957, 356–359; Karl Barth 1967, 159–173; Kozma Tibor 1972, 192–199; Boross Géza 1997, 219–224.

– Textusszerűség: Kozma Tibor 1978, 12–21; 1978, 109–113; Lengyel Loránd 1981, 96–100; Kozma Zsolt 1974, 209–212.

– Hitvallásszerűség: Imre Lajos 1956, 288–297; Lengyel Loránd 1981, 190–194; 1986, 436–446.

– Gyülekezetszerűség: Imre Lajos 1959, 44–47; 1960, 95–99; Teleky Mihály 1956, 270–272; 306–308.

– Időszerűség: Péntek Árpád 1972, 427–433.

– Eszkatológiai perspektíva: Imre Lajos 1940, 147–153; Nagy József 1993, 200–208.

– Az igehirdető: Borbáth Dániel 1959, 97–99; Imre Lajos 1973, 235–242; László Dezső 1991, 54–61.

– Írásmagyarázat: Tőkés István 1959, 165–172; 1964, 291–297; László Dezső 1968, 12–22.

– Külföldi homiléták elvi homiletikai kérdésről írt írásaival is találkozunk, pl.: Spurgeon (1979, 44–46), Niebergall (1925, 705–707), K. Barth³⁰, R. Bohren (1991, 314–330), P. Bukowsky (1991, 369–374) tanulmányaival.

Materiális homiletika

– Az ünnepkörök homiletikumáról: karácsony – Borbáth Dániel 1957, 302–308, újév – Dávid Gyula 1956, 3–12 és Gönczy Lajos 1978, 438k, pünkösöd – Borbáth Dániel 1963, 136–140.

– Az evangélicizáció: Niebergall 1925, 705–707; Bittó Zoltán 1949, 532–535; Bara Zoltán 2003, 136–145; Ötvös József 2003, 250–259; Kelemen Attila 2007/2.).

– Az úrvacsorai igehirdetés: Tőkés István 1959, 51–53; 1971-ben csokorba szedve több írás: Csutak Csaba, Eszenyei Béla, Higyed István, Kozma Tibor, Péntek Árpád 1971, 198–212.

– A keresztelési igehirdetés: 1971-ben csokorba szedve több írás: Dávid Gyula, Eszenyeiné Széles Mária, Imre Lajos, Tőkés István 1971, 9–19; Nagy István 1960, 172–173; Sinka József 1958, 78–81.

– Kazuális alkalmakról általában: Bustya Dezső 2002, 346–357.

– Konfirmáció: Kozma Zsolt 1971, 369–371.

– Temetés: Árus Lajos 1971, 450–452; Bustya Dezső 1984, 372; Csiha Kálmán 1971, 452–455; Dávid László 1971, 455–456; Lőrincz József Tibor 1997, 225–230; ifj.

³⁰ Karl Barth elvi homiletikai témákról írt cikkeinek fordításai megtalálhatók: *A prédikáció feltételei* 1967, 159–173; *A szolgálatról* 1978, 212.; *Az igehirdetés üzenetéről* 1979, 307.; *A prédikátori bevezetések indoklásairól* 1979, 446.; *Az igehirdetés bevezetéséről* 1980, 43.; *A kijelentésről és a Bibliáról* 1981, 32.; *A tradícióról és a Bibliáról* 1981, 356–357.

Nagy Lajos 1948, 383–389; Némethy Sándor 1960, 268–273; Péntek Árpád 1959, 228–235; Tőkés István 1980, 122–123; 1982, 74–76.

– A búcsúztató: Gönczy Lajos 1960, 279–288; Orbán János 1984, 176–178; Tavasz Sándor 1940, 263; Tőkés István 1982, 453–456.

– Bűnbánati hét: Nagy István 1960, 77–79; Nagy László 1959, 236–241.

– Tanító igehirdetés–kátémagyarázatos igehirdetés: Imre Lajos 1939, 577–580; Kelemen Attila 2004, 34–45.

– Lelkigondozói igehirdetés: Imre Lajos 1958, 9–14; 1973, 298–310 és Bustya Dezső 2006, 512–521.

– Etikum az igehirdetésben: Búthi Sándor 1965, 168–172; 1967, 105–115.

– Textus-homiletikum: Őszövségi textusok feldolgozásáról írt Árus Lajos (1983, 29–32), Benedek Gyula (1984, 287–291), Bustya Dezső (1985, 239–246; 1992, 145–148), Nagy László (1967, 321–328). Nehémiás könyve: Dávid Gyula (1955, 197–209). Énekek éneke: Tőkés István (1958, 369–370). Ebed-Jahwe énekek: Árus Lajos (1984, 109–111; 393–395; 1985, 53–55; 113–118). Habakuk könyve: Eszenyeiné Széles Mária (1985, 298–306). 1Móz 1–2. rész: László Dezső (1964, 43–55). Lukács evangéliuma: László Dezső (1949, 7–11).

Praktikus homiletika

– A homiletikai segítőanyagról: Tőkés István (1964, 162–171).

– A készülés műhelytitkairól: Adorjáni Zoltán (1989, 264–267), Jakab Zsigmond (1961, 90–101; 1963, 130–135), Molnár Dezső (1985, 43–52), Tavasz Sándor (1938, 283–283; 1940, 234–235), Tőkés István (1951, 292–297; 1957, 54–59), Vásárhelyi János (1939, 67–73).

– Nyelvi-stilisztikai problémákról: Imre Lajos (1962, 103–106), Bustya Dezső (1997, 472–474).

– A prédikáció-bírálat: László Dezső (1947, 8–9), Tőkés István (1955, 65–67; 1980, 306–307), Gönczy Lajos (1974, 12–21).

2. *Az igehirdetés csodájának komolyan vételéről üzen ez a 100 évfolyam. Végig jelen van a tétel: az Ige szolgálai számadással tartoznak igehirdetésük milyenségéért.*

A homiletikai tanulmányok jellegzetes és visszatérő kifejezései: „A prédikálás terhe és öröme”,³¹ illetve az igehirdetés súlya és felelőssége, vagy az igehirdetés vakmerősége (Karl Barth szóhasználata): „Ha valóban megdöbbenően tudunk reáesztmélni arra, hogy micsoda súly és felelősség van a mi vállainkon, akkor nem fogunk többé virtust űzni abból, hogy minél ékebben szónokoljunk, hogy dicsekedve vágjunk ki magunkból nagyszerű prédikációkat, nem merészkedünk többé oda állani az Istentől reánk bízott gyülekezet színe elé s léha pongyolással fecsegni.” (Tavasz Sándor)³² Negyedszázaddal később Tőkés István fakadt ki: „a kegyes általánosságok éppoly hamisak és felelőtlenek, mint a tartalmi visszásságok. ...Vége van – vége kell lennie – annak az időnek, amikor akár tudós, akár tudatlan, akár hívó, akár hitetlen készületlenséggel lépünk a szószékre.”³³ Ezt az álláspontot alapmagatartásként képviselte a Református Szemle. A századik évfolyam lezárásakor megállapíthatjuk, hogy a szerkesztői munkát

³¹ Tőkés István tanulmánya: 1949, 36–38.

³² Tavasz Sándor: *Az igehirdetés súlya és felelőssége*. 1928, 4. 49–50.

³³ Tőkés István: *A jó prédikáció, amelyik rossz*. 1955, 66–67.

folyamatosan jellemzik Tőkés István szavai: „A Református Szemle tudatosan képviselte ezt az igehirdetési központúságot, ami az Ige-központúság szükségképpeni gyakorlati következménye.”³⁴

A megjelent gyakorlati teológiai jellegű írások mögött az a Barth-tól átvett gondolkodásmód áll, hogy az egyház az Igéből él és az egyház az Igéért van, tehát minden lelkipásztori tevékenység az Igével áll összefüggésben, vagyis sarkítva: minden igehirdetés. A lelkipásztor azonban nem bízhatja el magát. Erről beszélt 1972-ben Kozma Tibor professzori székfoglaló beszédében *Predicatio Verbi Dei est verbum Dei* címmel (1972, 192–199). Beszéde felosztását ő maga adta meg: *először* a prédikáció mint Isten közösségteremtésének eszköze felett Isten az alany, az Úr az Ő Szentlelke által, *másodszor* ...éppen mert Isten az Úr a prédikáció felett, ennek olyan objektív érvényt, Igejellegzet ad, mely kiemeli a prédikációt pusztán eszköz-jellegéből és Igévé teszi, az igehirdetőt pedig annak másodlagos alanyává.” (194)

Az igehirdetői felelősségről disszertáció is született, ami 1989-ben kitett egy lap-számot, 1997-ben pedig ezzel a művel indult a *Szemle Füzetek* elnevezésű sorozat: Csiha Kálmán *Az igehirdetés dialektikája* című dolgozatával, aki az Ige, az igehirdető és az igehallgató természetének vizsgálatát végezte el az igehirdetés szempontjából.

Ebben a felelősségteljes szolgálatban a Szemle minden időben támogatta a lelkészi kart. Kidolgozott igehirdetések, neves külföldi prédikátoroktól átvett fordítások és sok-sok vázlat közlésével. Utóbbiak esetében „nem csupán vázlatkészítésről van szó, hanem sokoldalú előmunkálatról azzal a célkitűzéssel, hogy a gyakorló prédikátorok szakszerű tudományos támogatásban részesüljenek igehirdetői szolgálatuk eredményesebb ellátásához.” (162–163)³⁵

Tőkés István *A prédikációvázlatok margójára* című írásában a Göttinger *Predigt-Meditationen* „erdélyiesített” formáját ajánlotta megfontolásra. Kerülni kell mindazt, ami nem viszi előbbre a prédikálás ügyét (öncélú tudományoskodás, szórszálhasogatás); „a jó preparáció azonos egyfelől a jó exegézissel, másfelől az exegézis alapján készített tömör vázlatlalt. Az exegézisben le kell írni mindazt, ami az alapigét érthetővé teszi (kortörténeti rajz... dogmatikai megjegyzések, fogalomtisztázás, nyelvtani analízis, stb.). Végeredményben semmi sem idegen az exegézistől, ami (legalább) (bár) egy sugárt vet a textusra. Viszont minden idegen, ami homályban hagyja az alapigét.” (165) „A prédikáció-vázlatok (helyesebben: prédikációs előtanulmányok) következetesen három részből álljanak: a) exegézis (esetleg az irodalom megjelölésével), b) a prédikáció vázlat, bezárva a gondolatmenet pár mondatos előadásával... c) lekió és énekek, esetleges homiletikai megjegyzések (pl. az alkalomra való kitérés, a textus választása, terjedelme, stb.).” (171)

Az *Önvizsgálat-Szolgálat* rovatban alkalmazott homiletikai kérdések és válaszok segítették tükörbe nézni a lelkészeket hosszabb-rövidebb írásokkal, s még azt is megfogalmazták: hogyan nem szabad prédikálni.³⁶

Ezzel az igehirdetés szolgálatát és mércéjét magasra emelő hozzáállással különösen 1947-től a Református Szemle formálta, irányította, diktálta a homiletikai irányvonalat a lelkipásztorok számára. Élén jártak ebben a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet gyakorlati teológusai: Borbáth Dániel, Gönczy Lajos, Kozma Tibor, Kozma Zsolt, Péntek Árpád és a magántanárként is ideszámító László Dezső lelkipásztor.

³⁴ Tőkés István: *A betvenéves Református Szemle*. 1978, 293.

³⁵ Tőkés István: *A prédikációvázlatok margójára*. 1964, 162–171.

³⁶ Tőkés István: *Textus-kezelés*. 1974, 60.

3. Alapvonása a Református Szemlének a teljes Szentírás hirdetésének kötelessége és a bibliai értékszempontok megjelenítése.

A biblikusság szigorúan vett textus-prédikálást jelent. A textuskezelésről Kozma Tibor, Tőkés István és Kozma Zsolt is egybehangzóan írt több írást. „A theologiai exegézis úgy áll a Szentírást magyarázó igehirdetés, prédikáció szolgálatában, hogy magában a Szentírásban is igehirdetést lát, és ezt az igehirdetést akarja a maga saját módszerei segítségével tartalmában feltárni.” (Kozma Tibor, 1978, 15)

A mértékadó erdélyi igehirdetők és gyakorlati teológusok elutasítottak minden olyan szubordinációs vagy unitárius elképzelést, amely veszélyeztette volna a Szentháromság Istenről szóló bizonyágtételt, ahogyan az László Dezső 1949-ben leírt sorából is nyilvánvaló: „Ma sokan beszélnek úgy a Fiúról, hogy mellette az Atya és a Szentlélek Istensége egészen eltűnik vagy legalább is háttérbe szorul... Az Atyáról és Szentlélekről megfelelő Krisztus-prédikálás az Írásnak a meghamisítását jelenti.”³⁷

A Református Szemle ostromozta azt a textusválasztásban mutatkozó önkényességet, amely innen-onnan, alkalmyszerűen és taláalomra válogat a Szentírás igéi közül: „A teljes Írás megközelítésére két mód kínálkozik, az egyik a Heidelbergi Káté rendszeres és állandó magyarázása, a másik egész bibliai könyveknek a teljes feldolgozása.³⁸ E két módszer figyelembevételével arra kényszerül az igehirdető, hogy azt prédikálja, amit az Isten elébe állít az Igéből és ne azt, amihez kedve vagy hangulata van. ...Akkor vagyunk a reformáció öntudatos örökösei, ha igehirdetésünket egyfelől a teljes Írást összefoglaló hitvallás keretében tartjuk, s másfelől egész bibliai könyveket dolgozunk fel sorozatos igehirdetésben.”³⁹

Ebből a megfontolásból születtek az éves igehirdetési tervek, amelyek átgondolását hol egy-egy vezető teológus, hol egy lelkipásztori csoport végezte. A lectio continua alapján történő igehirdetés segítésére példaként említhetjük a következő feldolgozásokat: Nehémiás könyve – Dávid Gyula, Énekek éneke – Tőkés István, Ebed-Jahwe énekek – Árus Lajos, Habakuk könyve – Eszenyeiné Széles Mária; 1Móz 1–2, Lk evangéliuma – László Dezső, Kol, Filemon, 1Jn.

*Az írásmagyarázás kritériuma*⁴⁰ egyértelműen a II. Helvét Hitvallásban kimondott tanítás: „Azt az írásmagyarázatot ismerjük el igazhitűnek és valódinak, amely magából a szent iratokból van merítve, ... amely a hit és szeretet szabályával megegyezik és főképpen Isten dicsőségére és az emberek üdvösségére szolgál.” Több tanulmány is feldolgozta és magyarázta ezeket az alapelveket.

Az írásmagyarázás új útjai felé is történt kitekintés az utóbbi lapszámokban. Jó példa erre Ruzska Sándor József–Szabó József Levente–Vitus István teológiai hallgatók összefoglalása *A bibliai hermeneutika az igehirdető műhelymunkájában*⁴¹ címmel és Fodorné Nagy Sarolta *Igehirdetés a posztmodern korban – szószéken és katedrán*⁴² című tanulmánya.

³⁷ László Dezső: *Igehirdetésünk néhány kérdése*. 1949, 396. Vö. László Dezső: *Igehirdetésem kritikája*. 1947, 8–9.

³⁸ Segítőanyagokat közölt a Lukács evangéliuma prédikálásához: 1949, 7–11.; Mózes első könyve ós-történeteihöz: 1964, 43–55.; 1995-ben jelentette meg az Erdélyi Ref. Egyházkerület az addig kiadatlan „*Bibliamagyarázatok János apostolnak mennyei jelenésekről való könyve alapján*” című sorozatát.

³⁹ László Dezső: *Igehirdetésünk néhány kérdése*. 1949, 395.

⁴⁰ Tőkés István tanulmánya: 1964, 291–297.

⁴¹ 2006, 255–275.

⁴² 2006, 387 skk.

4. *A homiletikai szemlélet határozott rendszeres teológiai értékszempontokra támaszkodik.*

Hangsúlyos a Református Szemlében a hitvallás-magyarázat identifikációs szerepe, hogy megmaradjon az igehirdetés tanító jellege. Ezt az értékszempontot a reformátori és az új reformátori hangoltság folyamatosan ébren tartotta.

Az erdélyi reformátuság két világháború közötti korszakában erős teológiai kötődés alakult ki a református hitvallásokhoz, főként a Heidelbergi Kátéhoz. A Tavaszy Sándor teológiai professzor fordításában megjelent Káté lett az évenkénti konfirmáció tananyaga, az egyházkerületi közgyűlés pedig újra bevezette a vasárnap délutánonkénti kátémagyarázatos istentiszteletek tartását.⁴³ László Dezső emelte be a köztudatba és gyakorlattá tette, hogy a II. Helvét Hitvallásnak is történjen meg az igehirdetési feldolgozása. Több elvi, eligazító írása és igehirdetési feldolgozást adó példája is megjelent a Református Szemlében *Hogyan prédikáljunk a II. Helvét Hitvallás alapján?* címmel.⁴⁴ Elvi kiindulópontja az a meggyőződés volt, hogy „a hitvallás nem más, mint az egyház legmagasabb testületének közös írásmagyarázása, bizonyágtétele arról, hogy hogyan tett benne bizonyágot a Szentlélek a hit legfontosabb kérdéseiben.”⁴⁵

Ezzel máig arra biztatja a református közgondolkodást, hogy a II. Helvét Hitvallás 30 fejezetének mértékadó, Bullingertől származó bibliai igelátását tegye közkinccsé, mivel annak részletes magyarázatára csak a teológiai oktatásban kerül sor. László Dezső már jóval a II. Helvét Hitvallás 400. évfordulóját megelőzően arra törekedett, hogy a hitvallás tanítását a gyülekezeti tagok szintjéig eljuttassa. Az 1966–1967-es jubileumi év felerősítette ezt a gondolatot.

A hitvallás prédikálásához adott alapelvei a következők voltak:

a) A hitvallás alapján tartott igehirdetésnek is az Igén kell alapulnia, amelyet alapigeként választ az igehirdető, de itt is a textus alapos exegéziséből kell kiindulni.

b) Meg kell állapítani a textusban lévő témát, amely nem más, mint a textusban rejlő főgondolat.

c) „Hitünk szerint az egyház eddigi történetében sehol sem közelítette meg a maga igehirdetésében, a hirdetett Igében az írott Igével való kapcsolatot olyan mértékben, mint éppen a II. Helvét Hitvallásban vagy a Heidelbergi Kátében. Ez a fölismerés teszi a hitvallási iratokat az egyházban tekintélyekké. A hitvallás szövege tehát kijelöli azt a bibliai anyagot, amelyet a tervezetben megadott textus alapján prédikációmba beledolgozhatok. Előttem, az igehirdető előtt prédikációt tart, hogy annak meghallgatása után kezdjek a gyülekezetemnek Igét hirdetni.”

d) A hitvallás alapján tartott prédikáció haszna az, hogy ráirányítja a figyelmet néhány elhanyagolt szempontra, mint pl.:

– mennyi mindenről nem prédikáltunk még!;

– a teljes Igét prédikáljuk, hiszen „a hitvallás minden fejezete mindmennyi ablak, amelyen át magát Krisztust láthatjuk”;

⁴³ Vö.: Imre Lajos: *A Heidelbergi Káté magyarázata templomainkban*. 1939, 577–580. Imre Lajos írása homiletikai eligazítást ad az 1940. év tanító istentiszteleteihez.

⁴⁴ László Dezső: *Hogyan prédikáljunk a II. Helvét Hitvallás alapján?* 1951. 17–23. Az 1951. évi vasárnap délelőtti istentiszteletekre a II. Helvét Hitvallás magyarázatát tüzte ki az Erdélyi Ref. Egyházkerület. A hitvallás 30 fejezete alapján 45 prédikáció textusát és témáját jelölték ki. László Dezső mintapredikációt ld.: 1951. 94–100; 254–259.

⁴⁵ László Dezső: *Hogyan prédikáljunk a II. Helvét Hitvallás alapján?* 1951, 19.

- amikor a hitvallás alapján prédikálunk, akkor a magunk egész hitbéli mivoltát mérlegre tesszük és tisztulhat az oda nem való elemektől a gyülekezet hittudata;
- kidomborodik az igehirdetés egyházi beszéd jellege és megmutatkozik, hogy milyen gazdag a mi közös hitünk.

e) A *Hogyan segít az igehirdetésben a II. Helvét Hitvallás?* című, 1967-ben megjelent tanulmányában a fentiekén túl még arra is figyelmeztet, hogy „rá kell mutatnunk a hitvallás hiányosságaira, a teljes Igének azokra a vonatkozásaira, amelyek megítélésünk szerint nem kellő súllyal, külön tételekben foglaltatnak benne a hitvallásban”.⁴⁶ Ez a kitétel teszi egyértelművé, hogy a hitvallásosság nem hajolhat konfesszionalizmusba, hanem a Szentírásból való jobbra taníttatás II. Helvét Hitvallásból megtanult elve alapján mérlegeli hitvallásunk korhoz kötöttségét és hiányosságait.

Még két írást kell ide csatlakozóan megemlíteni. Borbáth Dániel: *Miként segít a II. Helvét Hitvallás új magyarázata az igehirdetésben?*⁴⁷, és Csiha Kálmán: *Hogyan használhatjuk az Institutiót az igehirdetésben?*⁴⁸ című tanulmányait.

Mit üzen ez a Szemle-vonás? Azt, hogy a tanító igehirdetés a reformátori örökség része. Amikor a protestáns egyházak ezt az igehirdetési műfajt eltékozták, akkor mindig mélypont jött, amikor megbecsülték, akkor azzal a hitbéli megmaradást szolgálták. Amikor manapság szembe találja magát az egyház a „vallások piacán” egy szinkretista vallás- és világfelfogással, vagy a hamis ökumenizmust zászlóra tűzve az általános keresztyénség szólamaival, sokféle szektássággal, politikai és társadalmi messiánizmussal, szabados demokráciával, globalizációval, információdömpinggel, technikai robbanással, testkultusszal, sztárcsináló emberimádattal, és még sorolhatnánk..., akkor nem csoda, ha a történelmi egyházak tagjai között fenyeget a gyülekezetek tagjainak identitáskrizise. Vékonyka és sekélyes a felnőtt nemzedékek keresztyén hitismerete. Ezért a figyelmeztetés nagyon időszerű. Szükséges korról-korra kidomborítani az igehirdetés tanító jellegét, hogy az így kapott immunanyag védelmet adjon és megszilárdítsa az igaz hitet. Nem véletlen, hogy Kelemen Attila újra felveti *A kátémagyarázatos ismétlés*⁴⁹ felújításának gondolatát és a 100. évf. 2. számában erre erősít rá Bustya Dezső *A Heidelbergi Káté és a modern teológia* (273 skk) című tanulmánya.

A Szemle világossá teszi előttünk, hogy Erdélyben nem a divat-homiletikák iránti kapkodás a jellemző, hanem a bölcs teológiai mértéktartás, ami eddig kontrollálta az igehirdetés túlhajtott kommunikációs és nyelvi, illetve retorikai és esztétikai irányzatainak szélsőséges megjelenését.

*

Kívánjuk,⁵⁰ hogy a Református Szemle a századik évfolyam után is őrizze és gyarapítsa biblikus megalapozottsággal, exegetikai pontossággal, hitvallásos tisztasággal és friss magyar nyelven lelkipásztoraink gyakorlati teológiai felkészültségét! Az Egyház Ura adjon ehhez állhatatosságot a szerkesztőknek és a szerzőknek!

⁴⁶ László Dezső: *Hogyan segít az igehirdetésben a II. Helvét Hitvallás?* 1967, 29.

⁴⁷ 1969, 234–239.

⁴⁸ 1986, 292–294, valamint a Szemle Füzetek 9. kötetében más gyakorlati teológiai tanulmányokkal együtt *Jeruzsálem kőfalai alatt* címmel.

⁴⁹ 2004, 34. skk.

⁵⁰ A köszöntés szavait úgy adtam át a kolozsvári emléknapon, mint aki szerkesztőként, illetve szerkesztőségi tagként képviselhettem a *Református Tiszántúl*, a *Theológiai Szemle* és a *Collegium Doctorum* című testvérlapokat.